

Enzo TRAVERSO: *Els usos del passat. Història, memòria, política*, València, Universitat de València, 2006, 162 pàgines.

Des de fa uns deu anys l'historiador italià Enzo Traverso es va fent cada vegada més present en els àmbits intel·lectuals i historiogràfics catalans i espanyols. Moltes de les seves obres es van traduint a poc a poc al castellà i al català, i amb això, la difusió de les seves reflexions es va escampant provocant nous debats i preguntes. Enzo Traverso, professor de Ciència Política a la Universitat de Picardia Jules-Verne, està especialitzat en història de les idees, història cultural i dels intel·lectuals. El conjunt de la seva obra es desenvolupa al voltant dels problemes relacionats amb el nazisme, el feixisme i el pensament jueu-alemany durant el segle XX. Enzo Traverso és un dels historiadors més importants dels anomenats *Holocaust Studies* i ha coeditat recentment el treball de dos volums *Storia della Shoah* (2005-2006).

El llibre *Els usos del passat* (edició original: *Le passé, modes d'emploi. Histoire, mémoire, politique*, París, La Fabrique, 2005), editat per la Universitat de València i traduït pel professor Gustau Muñoz, és el segon dels texts de Traverso publicats en la col·lecció Assaig de la universitat valenciana, el primer dels quals fou *El totalitarisme. Història d'un debat*, de l'any 2002. Les reflexions a partir de les quals Traverso construeix aquesta obra tingueren lloc entre els anys 2002 i 2004. Per tant, els lectors tenim, gràcies a aquest esforç editorial, la sort de trobar-nos davant un llibre absolutament i radicalment contemporani, que ens farà preguntar-nos per problemes i debats que configuren des de fa uns quants anys la nostra manera de pensar el món europeu.

El llibre està dividit en una introducció i sis capítols, aquest últims ordenats en apartats, per facilitar al lector la comprensió dels arguments exposats. El tema central del text és l'anàlisi de la relació que s'estableix a partir del final de la Segona Guerra Mundial entre tres categories claus per comprendre la nostra visió del món contemporani: la memòria, la història i la política.

Actualment, comença dient Traverso, vivim en una mena d'«obsessió commemorativa», tal com també va comentar Tzvetan Todorov fa uns anys: «*Por lo que parece, un museo es inaugurado a diario en Europa, y actividades que antes tuvieron carácter utilitario han sido convertidas ahora en objeto de contemplación [...]*».¹ La memòria tendeix així a esdevenir el vector d'una *religió civil* del món occidental, amb el seu sistema de valors, creences, símbols i litúrgies. Aquesta obsessió memorial prové del declivi de l'«experiència transmesa» (*Erfahrung*) —oposada a l'«experiència viscuda» (*Erlebnis*), segons el Walter Benjamin de la *Passagen Werk*—, que pot situar-se de manera simbòlica en la Primera Guerra Mundial, en un món que ha perdut les referències i les tradicions, que donaven un marc existencial a molts nuclis humans. Avui, Auschwitz esdevé el sòcol de la memòria col·lectiva occidental: la política de la memòria tendeix a fer de la Shoah la metàfora del segle XX com l'època de les guerres, dels totalitarismes, dels genocidis i dels crims contra la humanitat. Al centre d'aquest sistema de representacions s'instal·la la nova figura del testimoni, el supervivent dels camps nazis, portador d'un record que sacseja a l'historiador i pertorba la seva manera de treballar fins ara. Els supervivents dels camps nazis, ignorats durant dècades, esdevenen avui icones vivents; el cas contrari es troba en els resistents antifeixistes, herois que han perdut l'aura i han caigut en l'oblit amb la «fi del comunisme», i l'arribada d'una època en què «ja no hi ha *vençuts* sinó tan sols *víctimes*».

1. T. TODOROV, *Los abusos de la memoria*, Barcelona, Paidós, 2000, 49-50, (edició original: T. TODOROV, *Les abus de la mémoire*, París, Arléa, 1995).

El primer capítol del llibre busca analitzar les relacions entre memòria i història, partint de la pregunta sobre si aquestes dues categories formen una parella antinòmica. La memòria —moment primigeni de l'història—, sigui individual o col·lectiva, és una visió del passat filtrada sempre pel present, i es produeix mitjançant el procés que Benjamin definia com una «presentificació» (*Vergegenwärtigung*): així, el present polaritza l'esdeveniment en història anterior i història posterior. Evidentment, tal com recorda Paul Ricoeur en *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, també la història s'escriu sempre des del present. Quina és, llavors, la tasca de l'historiador? Avui dia, l'investigador no pot deixar de banda la memòria, ha de inscriure la singularitat de la memòria de l'experiència viscuda, intentant d'aclarir-ne les causes, les condicions, les estructures i la dinàmica del conjunt: l'historiador no pot sostreure's al deure de l'universalisme.

A partir de la dècada de 1960 comença a aparèixer en la historiografia un qüestionament en les jerarquies tradicionals de l'ús de les fonts de la història a partir dels estudis sobre les classes subalternes de E. P. Thompson, M. Foucault i, més tard, de C. Ginzburg i els *Subaltern Studies*. La aparició de la memòria com a nou camp d'operacions en l'escriptura del passat s'ha de situar en aquest context. Tant per a M. Halbwachs com per a P. Nora la relació que s'estableix entre memòria i història és d'antinòmia: la memòria té una vocació singular lligada a la subjectivitat mentre que la història té una vocació universal lligada a una pretesa objectivitat. Tanmateix, lluny d'ésser un fet exclusiu de la memòria, els riscos de sacralització i amnèsia planen també sobre l'escriptura de la història: «Quin valor tenen uns *lieux de mémoire* que oblidem d'incloure-hi Dien Bien Phu?»,² es pregunta P. Anderson en *La pensée tiède*. D'altra banda, cal tenir en compte la influència de la història en la memòria, ja que aquesta es troba elaborada (i reelaborada) al si d'un mode de pensament col·lectiu: com a «passant» (*Grenzgänger*) l'historiador és deutor de la memòria, però actua al seu torn sobre aquesta, contribuint a la formació de allò anomenat *memòria col·lectiva*. És a dir, la dicotomia establerta entre memòria i història no és tal, i els exemples de Primo Levi i Pierre Vidal-Naquet donen compte de aquest fet, articulant història i memòria en un relat d'un tipus nou, inclassificable, basat en l'anar i tornar permanent entre totes dues. Per tant, es dona un procés de interacció entre l'una i l'altra que crea un camp dinàmic de tensions al si del qual s'escriu la història: emergeix així una tercera instància que Amos Funkenstein anomena *consciència històrica*, que Traverso reconeix com una definició fonamental.

El segon capítol estudia les relacions entre el temps històric i el de la memòria, influenciats per allò que Traverso categoritza com memòries febles i memòries fortes. La història i la memòria tenen temporalitats pròpies que s'encreuen, s'amplifiquen i s'encavalquen constantment sense, tanmateix, coincidir. Per escriure un llibre de història —que no es perdi en els lectors erudits i escassos— cal una demanda social, pública, i això remet a la intersecció entre la recerca històrica i els itineraris de la memòria col·lectiva. La memòria, planteja Traverso seguint Henry Rousso, té una tendència a travessar una sèrie d'etapes que es podrien descriure de la següent manera: primer, hi ha un esdeveniment que marca època, sovint un trauma; segueix una fase de repressió que serà continuada per una inevitable «anamnesi» (el retorn d'allò reprimat) i que pot derivar cap a una obsessió memorial. El cas d'Auschwitz, evidentment, és, per Traverso, l'exemple que millor pot il·lustrar aquestes quatre etapes. En la fase de l'obsessió, en què ens trobem a hores d'ara, el «deure de memòria» té una tendència a esdevenir una fórmula retòrica i, sovint,

2. Citat en E. TRAVERSO, *Els usos del passat. Història, memòria, política*, València, Universitat de València, 2006, 37.

conformista. La historiografia, per la seva banda, ha seguit, a grans trets, el recorregut de la memòria: la producció històrica sobre el nazisme i Vichy, per exemple, ha conegut una gran florida en el moment de l'anamnesi i té un pic en la actual fase de l'obsessió. Però, aquesta correspondència no és sempre, ni molt menys, lineal: les temporalitats històriques i memorials poden entrar en col·lisió, en una mena de «no contemporaneïtat», tal com succeí amb l'escàndol provocat per la immediata recepció de l'assaig *Eichmann a Jerusalem* de Hannah Arendt, i la greu incorrecció que suposava, en aquell moment, parlar de la *banalitat del mal*. No obstant això, en l'esquema de Rousso, tal com exposa Traverso, el procés de la memòria pot conèixer nombroses variants, com els casos de Turquia, l'estalinisme, Itàlia, Argentina, Israel, o Espanya, tots ells analitzats per l'autor.

Las memòries són fortes i febles, la visibilitat i el reconeixement d'una determinada memòria depèn dels qui són portadors. La memòria comunista fou poderosa i sectària quan la URSS era una gran potència, avui sembla haver retornat a una mena de clandestinitat. La memòria de la Shoah, l'estatut de la qual és avui tan universal que constitueix una mena de *religió civil* del món occidental, il·lustra perfectament el passos pels quals una memòria feble es converteix en una memòria forta. En aquest cas es dona un procés pel qual es passa d'una situació, als anys 1950 i la primera meitat dels 1960, on l'Holocaust jueu no té presència pública a nivell europeu, a una altra, a partir dels 1980, on el judeocidi esdevé una religió amb els seus «sants laics». Això comporta situacions més que paradoxals: als Estats Units, mentre s'inaugurava el Museu de l'Holocaust l'any 1995, Correus emetia un segell que celebrava l'aniversari del bombardeig atòmic d'Hiroshima com l'esdeveniment que posa fi a la Segona Guerra Mundial. La memòria de l'Holocaust, així, es banalitzava. Evidentment, això no hauria estat possible poc després de l'obertura dels camps d'extermini i concentració, ja que, en aquell moment, els «jueus orientals» representaven una alteritat negativa poc acceptada al si de les comunitats nacionals. Per tant, la memòria i la història no estan separades per murs insuperables, s'estableix entre totes dues una interrelació permanent, se'n deriva una relació privilegiada entre les «memòries fortes» i l'escriptura de la història. Aquesta relació, diu Traverso, no és lineal, però és absurd negar la seva existència.

El tercer capítol pretén analitzar la relació que pot establir-se entre el relativisme radical hereu del *linguistic turn* (Hayden White) i el fetixisme del relat memorial oposat a l'arxiu d'allò real, defensat incansablement, per exemple, pel realitzador de *Shoah*, Claude Lanzmann. Aquest director, planteja Traverso, arriba a substituir l'esdeveniment *real* pel seu *monument*: afirmar, com fa Lanzmann, que *Shoah* és la Shoah equival simplement a reduir aquesta darrera a una mera construcció discursiva. Una altra forma de substitució de la realitat històrica per la memòria és suggerida pel filòsof Giorgio Agamben a *Quel che resta di Auschwitz*. Mal interpretant el pensament de Primo Levi, Agamben arriba a la conclusió que els supervivents dels camps de la mort no són més que testimonis de la impossibilitat del testimoniatge, obrint així la porta al negacionisme. Tota la seva argumentació parteix del postulat segons el qual la *prova* d'Auschwitz no rau en el *fet* de l'extermini, sinó en el silenci, en la impossibilitat de donar testimoni. Una vegada més, la història es redueix a una construcció lingüística de la qual la memòria en constitueix la trama.

El quart capítol s'ocupa d'estudiar la construcció de la memòria de la Shoah com a *religió civil*, procés que es dona en paral·lel amb l'eclipsi de la memòria del comunisme. La memòria del nazisme roman viva tant a Alemanya com a la resta del món occidental. Ja no hi ha por de l'oblit. El risc és fer un mal ús de la seva memòria, embalsamar-la, tancar-la en els museus i neutralitzar-ne el potencial crític, o, fins i tot, fer-ne un ús apologetic en pro de l'ordre actual del món: veure el nazisme com una legitimació *en negatiu* de l'Occi-

dent liberal considerat com el millor dels mons. La civilització que donà lloc a Auschwitz és encara la nostra i vivim en un món en el qual aquest horror delimita un horitzó de possibilitat, més enllà que la seva violència pot prendre altres formes o abatere's sobre unes altres víctimes. Pensar la relació entre Auschwitz i la modernitat occidental pot conduir a posar en qüestió la nostra «normalitat». Oposada a aquesta, hi ha una altra memòria d'Auschwitz: per exemple, a França, la memòria d'Auschwitz fou un ressort molt poderós per a les mobilitzacions contra la guerra d'Algèria i pel moviment estudiantil de 1968.

Aquesta emergència de la memòria de la Shoah es dona simultàniament amb l'eclipsi de la memòria del comunisme. La idea mateixa de revolució és criminalitzada, identificada amb la categoria de «comunisme» i arxivada, doncs, al apartat «totalitarisme» de la història del segle XX. La consciència històrica de la naturalesa assassina del nazisme ha servit com a paràmetre per mesurar la dimensió criminal del comunisme, rebutjat en bloc —més enllà dels múltiples moviments que existeixen al seu si— com un dels dos rostres d'un segle de barbàrie. Una vegada escapat del monstre totalitari de doble rostre, Occident viu una nova joventut, ha deixat de constituir-ne el bressol de aquest horror, per esdevenir la víctima. El liberalisme s'ha erigit com a redemptor. Francis Fukuyama i François Furet constitueixen els dos exponents més rellevants d'aquestes teories. En aquest context, la memòria del comunisme ha conegut una paràbola semblant a la d'altres moviments. Maig del 68 ja no evoca en l'imaginari francès la més gran vaga general de la història de França, sinó el ritu de pas cap a una societat individualista.

En el cinquè capítol, Traverso planteja els dilemes de la historiografia alemanya al voltant del nazisme i els feixismes. Allò realment interessant en el cas alemany és que, en aquest país, l'emergència d'una consciència històrica del genocidi dels jueus ha coincidit amb la desaparició de la noció de «feixisme» del camp historiogràfic. Els darrers vint anys han estat marcats a Alemanya per cinc grans debats, uns exclusivament interns de la disciplina històrica, uns altres projectats cap a fora, fins al punt d'esdevenir grans debats socials. D'entre ells destaquen dos. El primer d'ells és probablement el més important: la *Historikerstreit* de 1986-1987, coneguda com la «controvèrsia dels historiadors», on el debat entre Ernest Nolte i Jürgen Habermas al voltant de les causes del nazisme i la interpretació, per part del primer, del genocidi dels jueus com «còpia» d'un «genocidi de classe» dels bolxevics provocà un gran commoció entre els intel·lectuals alemanys i europeus i arribà a trobar gran ressonància en la societat civil. L'altre sorgeix, a mitjan la dècada de 1990, a partir del llibre de Daniel Goldhagen *Los verdugos voluntarios de Hitler*, on s'analitza la relació de la societat amb el regim nazi i el grau d'implicació dels alemanys «normals i corrents» en la realització dels crims.³ Totes aquestes cinc controvèrsies giren al voltant d'un mateix tema: la *singularitat històrica* del nazisme i dels seus crims. El reconeixement d'aquesta singularitat és, a hores d'ara, el postulat implícit de la majoria de les recerques alemanyes sobre el nazisme on el nacionalsocialisme apareix com un fenomen exclusivament alemany, tant pel que fa al seu contingut com pel que fa a la seva forma. Un altre signe revelador del canvi de paradigma analític és l'abandonament de la noció de feixisme per part de qui més havia contribuït a difondre-la, Ernest Nolte, qui actualment s'estima més qualificar el nacionalsocialisme com a totalitarisme. L'abandonament del concepte de feixisme té a veure amb molts factors: les limitacions —i la seva actual invisiibilitat— de les teories clàssiques del feixisme, especialment, les d'inspiració marxista; la

3. Aquest tema és encara molt actual i continua despertant grans debats. La recent publicació (i el relatiu èxit) del llibre de Götz Aly sobre els beneficiaris de Hitler n'és un exemple. Veure G. ALY, *La utopía nazi: como Hitler compró a los alemanes*, Barcelona, Crítica, 2006.

importància de les diferències entre el feixisme italià i el nacionalsocialisme, sobretot en el terreny ideològic; la desaparició de l'escola histogràfica de la RDA, que provocà la desaparició de la noció de feixisme i el rebuig radical de la noció d'antifeixisme, erigit en ideologia d'Estat; l'emergència d'una consciència històrica nodrida de la memòria d'Auschwitz, l'últim i més important factor. Llavors se'ns planteja una pregunta: el concepte de totalitarisme, que ha conegut un renaixement tan espectacular al llarg del darrer decenni, seria més adequat per donar compte de la singularitat nacionalsocialista? El desplaçament del comparatisme històric des de la relació feixisme italià-nazisme vers la relació nazisme-comunisme seria més útil per comprendre la naturalesa del regim hitlerià? Hi ha raons per dubtar-ho, ens diu Traverso. El refús de la noció de feixisme (i d'antifeixisme) replanteja la qüestió de la relació entre memòria i història, ja que amb aquest rebuig s'estableix un hiatus radical entre la actual historització del nazisme i la percepció que en tenien els seus contemporanis.

L'últim capítol del llibre estudia la metamorfosi del concepte de revisionisme a la llum del procés realitzat per la historiografia alemanya, i l'aparició dels historiadors revisionistes i negacionistes, a qui Pierre Vidal-Naquet va anomenar «*les assassins de la mémoire*». Als historiadors revisionistes, diu Traverso, mai ningú no els ha retret d'haver fet servir arxius fins a les hores inexplorats, allò que se'ls ha retret és el biaix polític de la seva relectura del passat. L'exemple més clàssic és el d'Ernest Nolte i la seva obra *La guerra civil europea*, també l'historiador italià Renzo de Felice, n'és un cas, amb el seu llibre *Il rosso e il nero*, al igual que François Furet, amb la seva revisió de la Revolució francesa.

Amb aquest llibre, Enzo Traverso ens planteja als lectors qüestions de gran importància i actualitat. La memòria, el seu ús i abús, constitueixen elements d'anàlisi essencials per a qualsevol historiador del segle XX que es proposi treballar avui sobre temes d'història social i cultural, entesos en un sentit ben ampli. El pes d'Auschwitz en la història de la segona meitat del segle XX és fonamental i configura la nostra manera de concebre el món de llavors i el que estem vivint en aquest començament de segle. Val la pena, per tant, tornar a pensar i discutir, de manera radical, les concepcions que tenim (conscients o inconscients) sobre un dels temes —tal vegada *el* tema— que configuren amb més profunditat les nostres maneres d'entendre els últims cinquanta anys. Això és el que ens proposa aquesta obra.

MAXIMILIANO FUENTES